

**ՖՐԱՆՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅԱՄԲ
(1919 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ – 1920 Թ. ՀՈՒՆԻՍ)**

**FRANCO-TURKISH POLITICAL RELATIONS CONCERNING CILICIA AND THE
REPUBLIC OF ARMENIA (IN DECEMBER 1919 – JUNE 1920)**

**ФРАНКО-ТУРЕЦКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ПРИМЕНИТЕЛЬНО К
КИЛИКИИ И РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ (В ДЕКАБРЕ 1919 – ИЮНЕ 1920 Г.)**

Գայանե Մախմուրյան
Gayane Makhmourian
Гаянэ Махмуриян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

gayane.makhmourian@academhistory.am

Ներկայացվել է՝ 25.10.2024; գրախոսվել է՝ 01.11.2024; ընդունվել է՝ 18.04.2025
Received: 25.10.2024; Revised: 01.11.2024; Accepted: 18.04.2025
Представлено: 25.10.2024; рецензировано: 01.11.2024; принято: 18.04.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-32

Ամփոփում – Անտանտի երկրների պետական գործիչները չէին բարձրաձայնում Կիլիկիայի պատկանելության և միացյալ Հայաստանի Հանրապետության ձևավորվելիք սահմանների միջև առկա փոխկապակցվածության մասին, իսկ Երևանում գործող կառավարությունն ի սկզբանե ընդունեց, որ ի վիճակի չէ զբաղվելու Միջերկրական տարածաշրջանով: 1919 թ. դեկտեմբերի 22–23-ին ու 1920 թ. փետրվարի 12-ից ապրիլի 10-ը գումարված Լոնդոնի երկու կոնֆերանսներում, այնուհետև ապրիլի 18-ից 26-ը Սան Ռեմոյում մշակվեց և մայիսի 11-ին հրապարակվեց Սևրի պայմանագրի տեքստը, որով Կիլիկիայի հիմնական մասը թողնվում էր Օսմանյան Թուրքիայի կազմում: Արձագանքելով Ֆրանսիայի այդ անհաջողությանը՝ նրա կառավարությունը փոխեց իր վարվելակերպը: 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ից 7-ը նրա ներկայացուցիչը բանակցություններ սկսեց քեմալականների ոչ պաշտոնական իշխանությունների հետ: Վերջինները հավանություն տվեցին Ֆրանսիայի զիջողականությանը Կիլիկիայի նկատմամբ ու 1920 թ. մայիսի 30-ից այնտեղ զինադադար հաստատելու առաջարկին: Ֆրանսիան նախաձեռնում էր տարածքից իր զորքերի արագ դուրսբերումը և շոշափում հաշտության անջատ պայմանագրի կնքելու հնարավորությունը: Թուրքիայով մեկ ձեռնարկատիրությամբ զբաղվելու հնարավորության դիմաց Ֆրանսիան պատրաստ էր հետամուտ լինելու Սևրի պայմանագրի մեղմացմանը: Սա վերաբերում էր Սեբաստիայի, Երզնկայի, Էրզրում քաղաքի, Տրապիզոնի հետագա պատկանելությանը և

մինչև Բաթում երկաթուղու կառուցմանը: Այդ զիջումները դիտարկվում էին ոչ որպես միայն Կ. Պոլսում տեղակայված Բ. Դռան, այլև քեմալականների կողմից պայմանագրի կնքմանն ու կատարմանը նպաստող կարևոր խթաններ: Իրականացվող մարտավարությունն արտացոլում էր ֆրանսիական քաղաքականության առաջնահերթությունների հետևյալ համակարգը՝ Սիրիան, Կիլիկիան, Հայաստանի Հանրապետությունը, Սևրի պայմանագիրը, դրա կատարումը՝ զիջումների գնով (այդ աշխատանքը մասամբ ներկայացվել է 2022 թ. հոկտեմբերին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Կիլիկիայի հայությունը 1908–1922 թթ.» թեմայով գումարված միջազգային գիտաժողովում, որի մի շարք դրույթներ տեղ են գտել «Կիլիկիայի հայությունը 1908–1922 թթ.», Միջազգային գիտաժողով (4 հոկտեմբերի 2022 թ.), նյութերի ժողովածուում, Եր., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ 2024, 132–153:

Abstract – The statesmen of the Entente powers did not announce the interrelationship between the belonging of Cilicia and the borders to be formed for the united Republic of Armenia, while the Government in Yerevan initially accepted its inability to deal with the Mediterranean region. Participants of the two London Conferences, held on December 22–23, 1919 and February 12 – April 10, 1920, then politicians at San Remo on April 18–26 of the same year had composed the Treaty of Sevres and published it on May 11. The bulk of Cilicia was left by its text within the Ottoman Turkey. Being highly disappointed, the French Government responded by its new line of conduct. On December 5–7, 1919 its representative began to negotiate with the not-official Kemalist authorities. The latter approved of France's concessions regarding Cilicia and its proposal to establish a ceasefire in this region on May 30, 1920. France initiated the rapid withdrawal of its troops from this territory and touched upon the possibility to conclude a separate peace treaty. France was ready to compromise on the Treaty of Sevres in exchange for the opportunity to make business all around Turkey. This concerned the future sovereign possession of Sebastia, Erzinka, the city of Erzerum, Trapezund and the construction of the railway to Batum. These cessions were evaluated as ponderable stimuli not only for the Sublime Porte in Constantinople, but also for the Kemalists, contributing to conclusion and implementation of the agreement. This tactics, implemented by the official Paris, revealed the following system of priorities in the French politics: they were Syria, Cilicia, the Republic of Armenia, the Treaty of Sevres, and its implementation at the cost of cessions.

Аннотация – Политики стран Антанты молчали о взаимосвязи между принадлежностью Киликии и границами, разрабатывавшимися для будущей объединенной Республики Армения, а действовавшее в Ереване правительство с самого начала признавало свою неспособность заниматься Средиземноморским регионом. На двух Лондонских конференциях 22–23 декабря 1919 и 12 февраля – 10 апреля 1920 г., а затем 18–26 апреля в Сан-Ремо был разработан и 11 мая опубликован текст Севрского договора, по которому основную часть Киликии оставляли в составе Османской Турции. Откликаясь на эту неудачу Франции, ее правительство изменило свой образ действий. 5–7 декабря 1919 г. ее представитель начал переговоры с неофициальными властями кемалистов. Последние одобрили уступки Франции относительно Киликии и ее предложение установить там с 30 мая 1920 г. перемирие. Франция обязывалась быстро вывести оттуда свои войска и затрагивала вопрос о заключении сепаратного мирного договора. Взамен на возможность заниматься предпринимательской деятельностью по всей Турции Франция бралась добиваться смягчения Севрского договора. Это относилось к будущей принадлежности Себастии, Ерзнки, города

Эрзерума, Трапезунда и к строительству железной дороги на Батум. Эти уступки рассматривались как важные стимулы для подписания и выполнения договора не только с Высокой Портой в Константинополе, но и кемалистами. Вышеуказанная тактика отражала следующую систему приоритетов французской политики: ими были Сирия, Киликия, Республика Армения, Севрский договор, его выполнение ценой уступок.

Հիմնաբառեր – Կիլիկիա, Ֆրանսիա, Հայաստան, զինադադար, Սևրի պայմանագիր:

Keywords – Cilicia, France, Armenia, armistice, Treaty of Sevres.

Ключевые слова – Киликия, Франция, Армения, перемирие, Севрский договор.

Ներածություն

1919 թ. դեկտեմբերից Ֆրանսիայի վարչապետներ Ժ. Կլեմանսոն, այնուհետև 1920 թ. հունվարի 20-ից Ա. Միլերանը ստիպված էին համակերպվել Անգլիայի ճնշման ու Կիլիկիայի կորստի հետ: Անգլո-ֆրանսիական բանակցությունների համատեքստում նրանք պաշտոնական ներկայացուցիչ են ուղարկում Սվազ Մ. Քեմալի մոտ՝ խոստանալով մոտակա մերձեցում Թուրքիայի հետ: 1920 թ. փետրվար-ապրիլին գումարված Լոնդոնի II կոնֆերանսում ու հատկապես ապրիլի 18-ից 26-ը Սան Ռեմոյում անցկացրած բանակցություններից հետո Ֆրանսիան աշխատում էր որքան հնարավոր է օգուտ ստանալ իր դիվանագիտական պարտությունից: Նա նկատելիորեն փոխեց իր քաղաքականությունը՝ անջատ և ինքնուրույն հարաբերություններ ստեղծելով քեմալականների հետ:

Քանի որ այդ երկրի համար առաջնահերթությունը Սիրիայում գործեր պահելն էր և հսկողություն սահմանելը, ուստի պաշտոնական Փարիզը Կիլիկիան դիտարկում էր որպես Սիրիայի մաս: Սևրի պայմանագիրը կարևորվում էր ոչ միայն ստորագրվելու, այլև այն կատարելու տեսակետից, և դրան հասնելու ճանապարհին ընդունելի էին տարածքային զգալի զիջումներ ապագա միացյալ Արևմտյան Հայաստանի մի հատվածն ընդգրկող ՀՀ-ի հաշվին: Չկարողանալով ամրագրել Կիլիկիայում հայերին պաշտպանելու իրավունքը սուլթանի ինքնիշխանության պայմաններում՝ Ֆրանսիայի ԱԳՆ-ն ձգտում էր Թուրքիային թողնել էրզրում քաղաքը: Միաժամանակ, Կլեմանսոն ու Միլերանը հաստատեցին, որ չեն կարողանա 20, թեկուզ 5-10-հազարանոց զորք տրամադրել միացյալ Հայաստանի Հանրապետությունը ձևավորելու համար: Սան Ռեմոյում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կողմից թուրքական սահմանները հաստատվելուց և պայմանագրի նախագիծը մայիսի 11-ին Դաշնակիցների որոշմամբ հրապարակվելուց հետո Փարիզն անցել էր կորցրած Կիլիկիայի և Սևրի շուրջ գործունյա և պաշտոնական սակարկումների՝ նոր պաշտոնյաներ ուղարկելով Քեմալի մոտ:

Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի գերագույն հանձնակատար Ժ.-Ա. Դեֆրանսի և վարչապետ, արտաքին գործոց նախարար Միլերանի նամակագրությունը ուշագրավ դրվագ է բացահայտում միջազգային հարաբերություններում Կիլիկիայի ազդեցիկ գործոն լինելու վերաբերյալ: Այն, որ այստեղ պահպանվում էր օսմանյան ինքնիշխանությունը առանց ֆրանսիական հսկողության կամ պաշտպանության իրավունքի, հղի էր բնակչության ոչնչացման վտանգով և պահանջում էր երկրամասում կուտակված 275 հազ. քրիստոնյաների, ճնշող մեծամասնությամբ

Կիլիկիայի և այլ նահանգների հայերի, ինքնապաշտպանություն կամ տարահանում: Սակայն Արևելքում բրիտանացիներին պարտված Ֆրանսիացի քաղաքական գործիչներն ու տարածաշրջանային հրամանատարությունն իրենց զորքի արագացված դուրսբերումը ընդամենը փոխանակեցին թուրքերի հետ անջատ պայմանագիր կնքելու հնարավորության հետ: Նրանք խոստացան մեղմացնել Սևրի դրույթներն ու միաժամանակ հստակեցնում էին Հայաստանի Հանրապետության ռազմական ներուժի հնարավորությունները՝ իրենց տեսանկյունից քեմալականների՝ Երևանի դեմ կազմակերպվող անխուսափելի և լայնածավալ հարձակման նախաշեմին: Իր հերթին, Հայոց ազգային II համագումարը և ազգային մամուլը ճիշտ էին գնահատում իրավիճակը՝ գրկված լինելով այն փոփոխելու միջոցներից:

Ֆրանսիայի մոտեցումը Կիլիկիայի, միացյալ Հայաստանի Հանրապետության և Սևրի պայմանագրի հարցերին

Ընդունելով ԱՄՆ-ի ինքնաբացարկյալ Արևելյան քաղաքականությունից՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքական գործիչներն անցան Թուրքիայի հետ պայմանագրի առարկայական մշակման: 1919 թ. դեկտեմբերի 11-13-ին Կլեմանսոնն ու ԱԳՆ-ի քաղաքական բաժանմունքի պետ, քաղաքական և առևտրային գործերի գծով գլխավոր քարտուղար Ֆ. Բերթելոն այցելեցին Լոնդոն, որտեղ բանակցեցին Բրիտանիայի վարչապետ Դ. Լլոյդ Ջորջի և Ֆորին օֆիսի ղեկավար Ջ. Քերզոնի հետ: Ամսին 12-ին Բերթելոն խոսեց Կիլիկիայում սուլթանի անվանական գերիշխանության ու թուրքական մշակութային ինքնավարության մասին: Նա միացյալ Հայաստանում ընդգրկեց Զանգեզուրը, Արցախը, Բորչալուն, Վանի լճի ավազանը, Մուշի և Բիթլիսի հովիտները: Բայց Էրզրումի նահանգի արևելյան մասը ՀՀ-ին հանձնում էր առանց վարչական կենտրոնի: Այսպիսով, Կլեմանսոնը ընդունեց Կիլիկիայի կորուստն ու հայտարարեց իր զորքերը ՀՀ չուղարկելու մասին:

Դեկտեմբերի 22-23-ին Լոնդոնի I կոնֆերանսում Բերթելոն համաձայնեց հայերին հանձնել Էրզրում քաղաքն ու առաջարկեց հայկական օջախ ստեղծել Կիլիկիայում՝ Ֆրանսիայի պաշտպանության իրավունքով: Միաժամանակ, նա Դիարբեքիր էր հասցնում իր երկրի տնտեսական շահերի գոտին: Դաշնային սկզբունքով ձևավորված Թուրքիան կարող էր դրվել անգլո-ֆրանսիական հսկողության ներքո: Սակայն բրիտանական կողմը չեզոքացրեց նրա երկրի դիրքերը Կիլիկիայում:

Այնպես որ, 1920 թ. փետրվարի 12-ից ապրիլի 10-ը կայացած Լոնդոնի II կոնֆերանսում, որին մասնակցել էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի վարչապետներն ու արտգործնախարարները, արդեն պարզ էր դարձել, որ Ֆրանսիան պարտվել է իր արևելյան քաղաքականությունը ասպարեզում: Փետրվարի 16-ին միացյալ Հայաստանը ներկայացվում էր առանց Էրզրումի և Տրապիզոնի (Documents on British VII 1958, 83-85), և ամսի 17-ին ձևավորվեց Հայկական սահմանների հանձնաժողովը: 10 օր հետո հանձնաժողովը հայտնեց Անտանտի մտադրությունը թուրքերին հանձնելու սևծովյան նավահանգիստն ու

Երզնկան: Ֆրանսիայի և Բրիտանիայի զորքերը հայերին չտալու պնդումներին զուգահեռ՝ ԱՄՆ-ի Սենատը նախագահ Վիլսոնին արգելեց մարտի 19-ին օսման-յան, այսինքն՝ հայկական մանդատի ստանձնումը: Մեկ շաբաթ հետո՝ ամսի 25-ին, ֆրանսիական ձգտումներին հակառակ, կոնֆերանսը որոշեց հայերին հանձնել Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումն ու Տրապիզոնը:

Այդ նույն ժամանակ Քեմալը, որ մերժեցնում էր բուլղարներին, համաձայնագիր կնքեց Ադրբեջանի հետ, ուժեղացրեց հարձակումները Կիլիկիայում ու փետրվարի 11-ին սկսեց Մարաշի կոտորածը: Ելնելով դրանից և հարկադրված լինելով լքել Կիլիկիան՝ Ֆրանսիայի ղեկավար ուժերը, նոր վարչապետ Միլլերանից սկսած, փոխեցին իրենց երկրի քաղաքականությունը: Դեռ Կլեմանսոյի օրոք՝ ղեկավարների 5-7-ին, Ֆրանսիայի հավատարմատար Ֆ. Ժորժ-Պիկոն այցելեց Սվազ, որտեղ բանակցություններ վարեց Մ. Քեմալի հետ: Ֆրանսիացին վստահ էր Կլեմանսոյի շուտափույթ տապալման մեջ և նկարագրում էր երկու կողմերի մերձեցման ու համագործակցության պատկերը: Իվ Տերնոնը նշում է, թե Լոնդոնի կոնֆերանսում Ֆրանսիայի կառավարությունը արդեն ցույց էր տվել իր պատրաստակամությունը՝ լքելու Կիլիկիան, դավաճանելով տուն դարձած հայերին, որպեսզի պահպանի իր հսկողությունը Սիրիայի և Լիբանանի նկատմամբ: Միլլերանը կարգադրում է ընդհանուր լեզու գտնել Քեմալի հետ՝ նաև արաբների անկախությունը ճնշելու նպատակով (Bloxham 2005, 162; 100 ans après 2021, 57, 69-70, 73, 75):

1920 թ. ապրիլի 18-26-ի Սան Ռեմոյի կոնֆերանսը՝ որպես ֆրանսիական քաղաքականության շարունակվող փոփոխության խթան

Ինչպես նշում էր Ահարոնյանը, Միլլերանի և Բերթելոյի ղեկավարած ֆրանսիական պատվիրակությունը կոնֆերանսին եկել էր «թուրքերի պաշտպանության բռն շեղանդով»: Նրա գործիչներն աշխատում էին «որչափ կարելի է սակավ զրկանքով ազատել Թուրքիան ...եւ նրան ապահովել հետագայում կարելու հողամասեր եւ քաղաքական այնպիսի վիճակ, որպեսզի բաժան-բաժան լինելուց ազատուի» (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 69-70, 73, 75, հմմտ. Ավ. Ահարոնյանի 1920 թ. նամակները 2009, 111-115): Պատճառն այն էր, որ այդ տերությունը կարողացել է գրավել, բայց ի վիճակի չէր հսկել ու կայուն վարչություն ստեղծել Կիլիկիայում: Թուրքիային հովանավորելը դրսևորվում էր նաև Կ. Պոլիսը չգրավելու, Երզնկան ու Տրապիզոնը կամ սևծովյան որևէ այլ նավահանգիստ Հայաստանին չտրամադրելու, Սեբաստիան ֆրանսիական ազդեցության գոտուց դուրս բերելու հարցերում: Բացի դրանից, մարշալ Ֆ. Ֆոշի ղեկավարած զինվորական հանձնաժողովը պնդում էր Էրզրում քաղաքը՝ «Հայաստանի բազուկը կազմող այս ամրությունը», ստեղծվելիք միացյալ պետությանը չտրամադրելու: Այդ հանգամանքը «վերին աստիճանի ծանր անակնկալ եղաւ» հայկական պատվիրակության համար (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 118-120):

Հետևաբար, երբ ապրիլի 22-ին ու 23-ին Պողոս Նուբարն ու Ավ. Ահարոնյանը հրավիրվել են նիստերի՝ հայերի պահանջները ներկայացնելու, վերջինս ծախողում որակեց նրանց ելույթները: Անգլո-ֆրանսիական, այնուհետև իտալացի-

ների և Ֆոշի ղեկավարած զինվորների հետ վեճերին ընդունելի լուծում ապահովելու համար կոնֆերանսը որոշեց դիմել ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին՝ գերագույն «իրավարար հանդիսանալ ու վճռել բոլոր սահմանների կնճիռը» (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 124–125):

Ինչ վերաբերում է Կիլիկիային, ապա ինչպես նշում էր Երևանի եպիսկոպոս Խորեն Մուրադբեկյանը ապրիլի 30-ին կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին հղած իր նամակում, այնտեղ «դրութիւնը սոսկալի է և ջարդերը շարունակում են: ...Այս բոլորը Ֆրանսիայի շնորհքն է, որը իր զանազան հաշիւներով թիրքասիրական քաղաքականութիւն ունի և հայերին ամէն բանում հակառակ» է (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 223, թ. 3–4, հմմտ. Բեիբուլյան 1996, 88):

Ռ. դը Կեի և Մ. Քեմալի միջև գաղտնի զինադադարի կնքումը 1920 թ. մայիսի 23-ին Անգորայում. պատճառներն ու գործելակերպը

1920 թ. մայիսի 30-ի (ըստ Ա. Միլլերանի՝ Ժ.-Ա. Դեֆրանսին 9.06.1920-ին ուղղած հեռագրի՝ Documents diplomatiques français 1999, t. II, 113) ֆրանս-քեմալական զինադադարի՝ Սևրի պայմանագրին առնչվելու մասին տվյալները չեն արտացոլվել Ռ.Գ. Սահակյանի աշխատություններում կամ Ռ. Հովհաննիսյանի «Հայաստանի Հանրապետություն» բազմահատորյակում: Գ.Ա. Գալոյանը այդ փաստաթուղթն իրավացիորեն որակեց որպես Անտանտի տերությունների, մասնավորապես Ֆրանսիայի հետ «Թուրքիայի մերձենալու առաջին քայլ» (Գալոյան 1999, 141): Հիմք ընդունելով Պիեռ Ռեդանի 1921 թ. և Պոլ դյու Վեովի 1954 թ. հրատարակած գրքերը՝ Ռ.Գ. Սահակյանը հրապարակեց այդ գաղտնի՝ 20-օրյա զինադադարի բովանդակությունը՝ առանց նշելու թուրքական հետագա առաջարկի և Կիլիկիայում ֆրանսիական զորքի նահանջի՝ Սևրի պայմանագրի հետ կապ ունենալու մասին: Ռ. Հովհաննիսյանը տեղեկացնում է զինադադարի հիմնադրույթների մասին, պատմում 1920 թ. մայիսի 5-ից հուլիսի 13-ը Փարիզում գումարված Հայ ազգային II համագումարում այդ իրողության՝ հունիսի 11-12-ին կայացած քննարկումների վերաբերյալ (Hovannisian 1996, 376–378): Նրա վերլուծությունից հետևում է, թե պատգամավորներ Ա. Չոպանյանն ու օսմանյան նախկին արտգործնախարար Գ. Նորատունկյանը չեն տեսել գաղտնի վավերագիրը, բայց, դատելով ֆրանսիական բանակի տեղաշարժից՝ ճիշտ հասկացան թղթի բովանդակությունը: Հեշտացնելով նրանց խնդիրը՝ հունիսի 24-ին փարիզյան «Լը թամ» թերթը հրապարակեց զինադադարի բնագիրը:

Ազգային համագումարում Չոպանյանը հարց էր տալիս. ո՞ւմ էր պետք լրացուցիչ, երկկողմանի գործարքը Մուդրոսի առկայության պայմաններում: Թեև նոր վավերագրի կնքումը նշանակում էր, որ Կիլիկիայում չէին կատարվում Մուդրոսում թելադրված պահանջները: Երկրորդ. Նորատունկյանը ճիշտ հասկացավ՝ եթե ֆրանսիական զինվորը քաղաքներից հետ քաշվեց դեպի Կիլիկիայի երկաթուղին, ինչը տեղանքը լքելու առաջին նախապատրաստական քայլ էր լինում, ապա մայիսյան զինադադարը ընդհատեց կոիվները՝ բանակը անվնաս դուրս բերելու համար: Նշանակում է՝ խոսքը Ֆրանսիայի անձնատրության մասին է:

Ցանկացած գաղտնի համաձայնագիր գործողության մեջ դրվելու պահից

երևում է նրա բովանդակությունը, թեև սովորաբար դժվար է ըմբռնել նման վավերագրերի այն պայմանները, որոնք կատարվում են տարիներ հետո: Հայ համագումարը մայիսի 30-ի զինադադարը չէր կապում Սևրի պայմանագրի հետ, քանի որ նման առնչությունը ի հայտ չէր գալիս անմիջական ու նկատելի գործողություններով: Ուստի գաղտնի համաձայնագրի հիմնական վտանգը հանդիսանում է նրա ձևավորման փուլը, քանի որ մյուս կողմը կարող է դիմադրել միայն այդ գործարքի պայմանները կատարելու պահից ի վեր: Հետևաբար, նման փաստաթղթերը՝ իրենց գաղտնագերծման գնով, սկսում են լրջորեն փոխել իրավիճակը:

Օրինակ, Ֆրանսիայի վարչապետ Ժ. Կլեմանսոյի՝ 1919 թ. նոյեմբերի 10-ի դիմումը սիրիացիներին տեղեկացնում էր «Սիրիայի և Կիլիկիայի» գերագույն հանձնակատար նշանակելու մասին: Վեճեր հարուցող՝ 1920 թ. հունվարի 6-ի գաղտնի ժամանակավոր համաձայնագիրը Կլեմանսոյի և Հիջազի էմիր Ֆեյսալի միջև արդեն չէր հիշատակում առանձին Կիլիկիայի պետություն կամ մանդատ: Դրա փոխարեն ամբողջ տարածաշրջանը՝ Պաղեստինով ու Լիբանանով հանդերձ, ընդգրկել էին ֆրանսիացիների կողմից ճանաչված և անկախ «մեծ Սիրիայի» մեջ (D'Andurain 2018, 111–112): Արդյունքում, ողջ հայկական երկրամասը հունվարի վերջից հայտնվեց լայնածավալ ու ազգայնականների հրամանատարությամբ հմտորեն ղեկավարվող պատերազմում (Kévonian 2004, 58–59):

Այնուհետև, 1920 թ. մայիսի 11-ին օսմանյան պատվիրակությունը Վերսալում ստացավ հաշտության մեծ պայմանագիրը՝ այն առանց առարկության ստորագրելու Դաշնակիցների պահանջով: Սա թեժացրեց քաղաքական լարվածությունը Կ. Պոլսում և կռիվները Կիլիկիայում: Արդեն մայիսի 25-ին Դեֆրանսը Միլլերանին տեղեկացրեց Սիրիայում ու Կիլիկիայում գերագույն հանձնակատարի գլխավոր քարտուղար Ռոբեր դը Կեի (հմմտ. Robert de Caix (1869–1970): un émissaire français au Levant dans l'entre-deux-guerres 2015, «Les Cahiers de l'Orient», N 3, 68–69)՝ մայիսի 21–23-ին, ֆրանսիական կողմի նախաձեռնությամբ, Անկարա կատարած ուղևորությունից վերադառնալու մասին: Տեղի Ազգային ժողովի նախագահ Մ. Քեմալի հետ ամսի 22–23-ին (հմմտ. Captain Mazen, Les négociations d'Angora (21–23 mai 1920), Service historique de la défense, Ministère des Armées, Vincennes, serie H (outre-mer), carton 4 H 58, dossier 2a Brémont 1929, 53) նրա համառ բանակցությունների շնորհիվ Ռ. դը Կեն ձեռք բերեց ամսի 29-ի լույս 30-ի կեսգիշերին Սիրիայի և Կիլիկիայի վրա հարձակումների 20-օրյա դադար: Քանի որ Սևրը պահպանում էր օսմանյան գերիշխանությունը Կիլիկիայի մեծ մասում (Redan 1921, IX), Միլլերանը իրավացի էր, երբ ասում էր, թե Քեմալը քննարկեց դը Կեի հետ նրանց համատեղ լուծման այն հետևանքները, որոնք սպասվում էին ֆրանսիացիներին: Դեֆրանսը Փարիզ էր ուղարկել զինադադարի նախագիծն ու նշել, թե հունիսի 2-ին Քիլիսի կայմական Մաժար Մյոֆիտ Կանսուն Կիլիկիայում գերագույն հանձնակատար, տարածաշրջանում ֆրանսիական զինուժի հրամանատար գեներալ Ա. Գուրոյին հաղորդել է քեմալականների ցանկությունը՝ նրա պետության հետ համապարփակ ու երկարատև պայմանագիր կնքել (Documents diplomatiques 1999, 100, նաև Güçlü 2001, 1090):

Խոսքը անջատ, երկկողմանի, Սևրի տեքստից դուրս ձևավորվելիք պայմանագրի մասին էր: Քանի որ Դեֆրանսն ու դը Կեն ձգտում էին խափանել մարտերն ու վստահ էին բրիտանացիների անհաղորդ մնալու մեջ, քանի որ նրանք ու Գուրոն անպտուղ էին համարում ֆրանս-թուրքական շփումը առանց Սևրի պայմանագրի զգալի մեղմացման, ու քանի որ Սևրը վնասաբեր էր Ֆրանսիայի համար Կիլիկիայի մասով, գերագույն հանձնակատարը զեկուցեց Փարիզին, թե Կ. Պոլսում հնարավոր էր կազմել չափավոր քեմալականների և նրանց հակառակորդների միավորյալ կառավարությունը (դահլիճը)՝ Ահմեդ Իզեթ փաշայի գլխավորությամբ: Նման դաշինքը կարող էր խոչընդոտել Քեմալի իշխանական ձգտումը, սակայն նրա ծրագիրը խափանելու համար պետք էր Օսմանյան կայսրությանը ներկայացնել Հաշտության մեղմ պայմանագիրը: Այնինչ 1920 թ. հունիսի 5-ին Դեֆրանսը բողոքում էր, թե մայիսի 11-ից հետո, երբ թուրքերից պահանջեցին ստորագրել եվրոպացիների համաձայնեցված տեքստը, մայրաքաղաքի բոլոր չափավոր քաղաքական անձինք անցան Սևրը մերժող քեմալականների ճամբար: Բացի դրանից, Կիլիկիայում Դաշնակիցների գլխավոր ղեկավար Էդուար Բրեմոնը նկատեց, որ, ի տարբերություն Սիրիայի, Կիլիկիայում չէր հաստատվել ֆրանսիական ուղիղ վարչություն, իսկ մայիս-հունիս ամիսներին այնտեղ ոստիկանությունը դասալքեցին 1200 թուրք և 1000 այլ մահմեդականներ՝ միայնակ թողելով 500 քրիստոնյա ժանդարմներին (Brémont 1976–1977, 351–352):

Մեջբերենք Դեֆրանսի հեռագիրը. «Պ-ն դը Կեի այստեղ մնալու ժամանակ պարզեցինք, որ միանգամայն համամիտ ենք այն առավելությունների առումով, որոնք պարունակում է ազգայնականների հետ համաձայնությունը, և ես արդեն վաղուց առաջարկել էի կազմել չափավոր ազգայնականների և հակաազգայնականների դաշինքը, որին հասնելու համար անհրաժեշտ էր ընդունելի պայմանագիր, սակայն Դեպարտամենտից հղած № 290–294 հեռագրերն ինձ տեղեկացրին, թե այն չափազանց հեռու հեռանկար էր: Այսօր թուրքերին պարտադրեցին շատ ավելի խիստ պայմանագիր, քան հնարավոր էր ենթադրել, ու, որպես Քիլիսի կայմակամի նշած հետևանք, բոլոր թուրքերը դարձան ազգայնական, իսկ մենք պ-ն դը Կեի հետ համակարծիք ենք, որ բանակցությունները բոլորովին անհնար են, եթե պայմանագիրը չկրի կարևոր փոփոխություններ» (Documents diplomatiques 1999, 100): Բացի դրանից, հույները սպառնացին ամբողջ պայմանագիրը կատարել այն ստորագրելուց էլ առաջ: Ի դեպ, նրանք ճիշտ էին: Միայն հույների ռազմական գործողությունների շնորհիվ է, որ Բ. Դռան պատվիրակությունը ստորագրեց միջազգային փաստաթղթի տակ:

Ինչ վերաբերում է զինադադարին, ապա մայիսի 28-ին դրա տեքստը հաստատեց Լևանտում տեղակայված 35-հազարանոց ֆրանսիական զորքի հրամանատար, անջատ հաշտության և քեմալականների հետ երկկողմանի դաշինքի կողմնակից գեներալ Անրի Գուրոն: 1919 թ. նոյեմբերի 29-ից ի վեր նա հորդորում էր լոջորեն վերաբերվել Քեմալին, իսկ 1920 թ. մայիսին զեկուցում էր Սևրը տապալելուն ուղղված, որջ Արևմտյան Հայաստանով ծավալված պատերազմի մասին: Ու թեև մայիսի 23-ին մշակված զինադադարը տեխնիկական բնույթ ուներ, ծանոթանանք դրա բովանդակությանը.

«Ֆրանսիացիների հետ անցկացրած բանակցությունների շնորհիվ մեր զինվորական ուժերի և զենքերի Գուրոյի զորքերի միջև կնքվեց 20-օրյա զինադադար՝ հետևյալ հիմունքներով.

1. Առաջին տասը օրվա ընթացքում ֆրանսիական և մահմեդական բանտարկյալների, ռազմական թե քաղաքացիական, փոխանակում:

2. Ֆրանսիական զորքերի նահանջը մինչև Մերսին–Ադանա–Իսլահիե երկաթգիծը: Սսի, Պոզանթիի (ստորագրման պահին հայտնի էր, որ Սիսն ու Պոզանթին արդեն դատարկվեցին), Այնթապի, ինչպես նաև երկաթգծից հյուսիս ընկած գյուղերի դատարկում:

3. Հրամայում եմ թշնամական բոլոր գործողությունների դադարեցում մայիսի 30-ի կեսգիշերից սկսած: Սույն հրամանը կատարել անշեղորեն» (թուրքական հրամանատարությունը այս տեքստը փոխանցեց Բաղդադում, Արաբ-Փունարում և այլ վայրերում տեղակայված ֆրանսիական ջոկատների հրամանատարներին: Մանրամասն շարադրանքը տե՛ս Redan 1921, 101, ճշգրիտ ձևակերպումը՝ du Véou 1954, 219, զինադադարի տեքստը հայերեն՝ Սահակյան 1970, 86: Հմմտ. Moumdjian 1998, 131–132; Moumdjian 2008, 28: Զինադադարի մասին տե՛ս «Հայրենիք» օրաթերթ, հունիսի 4, 6, 1920, «Արմենիա» շաբաթաթերթ, հունիսի 9, 23, 1920:

1920 թ. մայիսի 23-ի ֆրանս-քեմալական զինադադարի վերաճումը հաշտության անջատ պայմանագրի վերաբերյալ բանակցություններ

Ի պատասխան Դեֆրանսի մայիսյան հեռագրի՝ 1920 թ. հունիսի 9-ին Միլյերանն իր անվերապահ համաձայնությունն հայտնեց Գուրոյին և ռազմական նախարար Ա. Լեֆերին ու կարգադրեց շարունակել բանակցությունները: Սա թույլ կտար «ազատել Կիլիկիայում գտնվող մեր զորքերը մշտական հարձակումներից» (Documents diplomatiques 1999, 113):

Այդ նույն օրերին, հունիսի 3-ին, վարչապետն ու Բերթելոն այցելեցին Սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողով: Կառավարության ղեկավարը պատմեց, թե փետրվարի 10-ից ի վեր նա Գուրոյին կարգադրել է դիվանագիտական շփում սկսել Քեմալի հետ: Այնուհետև, մարտի 20-ի իր հուշագրով թույլ տվեց անընդհատ աճող ֆրանսիական զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից: Միլյերանը հստակ նշեց, որ Գուրոն իրականացնում էր նրա ու ռազմական նախարարի հաստատած քաղաքականությունը: Կիլիկիայում տեղակայված զորքը ստիպված կլիներ կռվել ու պաշտպանել հայերին: Այնինչ Սիրիայում կենտրոնացած բանակով հնարավոր էր պարզապես վախեցնել թշնամուն, առանց ուժի կիրառման: Այո՛, զինադադարն ապահովեց գումարտակների անվնաս դուրսբերումը և ուրիշ ոչինչ: Ֆրանսիան ինքնակամ ու խոստացած ժամանակից շատ ավելի շուտ լքել էր Կիլիկիան՝ Թուրքիայում տնտեսական լավ միջավայր ստանալու նպատակով: Այժմ ազգայնականների հետ մերձեցումն ընկալվում էր որպես ցանկալի հեռանկար (Sénate de la France 3.06.1920, 22, 25–28, 31–34, 39: Այդ լուսմների և Միլյերանի՝ Սևրի դաշնագիրը մեղմացնելու ճիգերի մասին հմմտ. Туманян 2012, 402):

Նկատի ունենալով նաև Քեմալի հետաքրքրությունը շփումը շարունակելու

առումով՝ կառավարությունը որոշեց նոր դիվանագետ ուղարկել Անգորա՝ պատշաճ հրահանգներով: Այդ նոր անձը Կ. Պոլսից Գուրոյի մոտ մեկնած հետախուզության սպա, մայոր Ռոժե Անրի Լաբոնն էր: Նա Ֆրանսիայի համաձայնությունն էր տանում Անգորա «Կիլիկիայում օսմանյան գերիշխանությունը պահպանելու» հարցում (Documents diplomatiques 1999, 114): Ըստ Միլլերանի, նրա կառավարությունը մտադիր չէր միայնակ կրել միջազգային մեծ պայմանագրի կատարման ու թուրքական դժգոհության ամբողջ բեռը: Առավել ևս այն պարագայում, որ Բրիտանիան ամեն կերպ աջակցում էր արաբների անկախությանը՝ աշխատելով նվազեցնել Ֆրանսիական մանդատի ժամկետն ու լիազորությունները:

Իրականում, 1920 թ. փետրվարից հունիս ընկած ժամանակահատվածում 20-ից 35 հազարի հասցրած Գուրոյի զինուժը Կիլիկիայից Սիրիա տեղափոխելուց բացի, Լաբոնը Քեմալին տալիք չունեւ: Մայորը պետք է ցույց տար, որ ֆրանսիացիները ձգտում են առնչվել ոչ թե Բ. Դռան, այլ Անգորայի հետ, և արժանանար քեմալականների համանման ցանկությանը: Նրանից պահանջվում էր ժամանակ շահել ու հարկ եղած դեպքում մեկնել Փարիզ, ինչպես նաև հասկանալ՝ Անգորան սատար կկանգնի՞ Իզեթ փաշային, եթե նրան մեծ վեզիր դարձնեն: Բացի այդ, մայորը պետք է սպաներին անհապաղ ուղարկեր Արևմտյան Հայաստան՝ այնտեղի իրավիճակը գնահատելու համար: Որպես լրացում՝ Միլլերանը հարցումներ հղեց Թիֆլիս՝ Կովկասի գերագույն հանձնակատար Դ. դը Մարտելին և նրա ռազմական առաքելության պետ, փոխգնդապետ Է.-Օ. Կորբեյին: Վարչապետն ուզում էր իմանալ՝ որքանո՞վ էր Հայաստանը մարտունակ՝ Սևրի խիստ պայմանները պահպանելու համար: Կոմս դը Մարտելը արձագանքեց հունիսի 13-ին Կ. Պոլիս հղած հեռագրով, որն ամսի 23-ին ուղարկվեց Փարիզ: Դրանից առաջ Դեֆրանսը մակագրեց, որ Հաշտության առկա միջազգային պայմանագիրն անընդունելի է ինչպես Բ. Դռան, այնպես էր Անգորայի համար (Documents diplomatiques 1999, 170): 1920 թ. հունիսի 17-ին դը Մարտելը լրացրեց իր հաշվետվությունը Փարիզի՝ ԱԳՆ-ի համար կազմված հեռագրում: Նա իրազեկեց իր գերատեսչությանը Մոսկվայի խորհրդային կառավարության Հայաստանի Հանրապետության հետ կապերը խզելու և Քեմալի կողմն անցնելու ցանկության մասին: Հետևաբար, Երևանում «չէին թաքցնում իրավիճակի բարդությունն ու զգուշանում էին վատթարից»: Ֆրանսիացին վարչապետ Ա. Օհանջանյանից պահանջում էր երկու ճակատով կռիվ մղել, հատկապես Սևրի նախօրյակին: Այլապես «Դաշնակիցները կարող են բոլորովին կորցնել հետաքրքրությունը Հայաստանի նկատմամբ» (երկու մեջբերումները՝ Documents diplomatiques 1999, 153):

Իր ղեկավարի նման Կորբեյը ևս կարծում էր, որ Վրաստանն ու Հայաստանը պատրաստ են մարտի և կենսունակ՝ Ֆրանսիայի սատարելու դեպքում: Այդ գնահատականը ռազմական նախարար Լեֆևրը ներկայացրեց երկրի նախագահ Պ. Դեշանելին, Միլլերանին, Գերագույն ռազմական խորհրդի նախագահ, մարշալ Ֆ. Ֆոշին, գնդապետ Պոլ Լակոմբ դը լա Տուրին:

Հունիսի 23-ին Դեֆրանսը Միլլերանին գրեց տեղական իշխանությունների՝ քեմալականների հետ մերձեցման մասին: Դիվանագետը վստահեցնում էր, թե վերջինների ձևակերպած ուղղումները լիովին ընդունելի են, որ Ռեշիդ բեյը (ան-

վանը առավել համապատասխանում է 1918–1919 և 1920 թթ. օսմանյան արտգործնախարար Մեհմեդ Ռեշիդ փաշան) վայելում է Անգորայի վստահությունը և առաջարկում է միավորվել Անգլիայի դեմ: Բեյի ասելով՝ եթե Դաշնակիցներն ընդունեն ուղղումները, որոնք օսմանյան պատվիրակությունը կներկայացնի ամսի 25-ին, ապա Սկրը ստորագրելու են անմիջապես: Դեֆրանսը եռանդով պաշտպանում էր ֆրանս-թուրքական մերձեցումը՝ խոստանալով Դամադ Ֆերիդի փոխարեն Ահմեդ Թևֆիկ փաշային մեծ վեզիր կարգել: Նրա հովանավորյալ Ռեշիդ բեյը «պաշտոնապես վստահեցրեց, թե քեմալականների հետ համաձայնության գալու համար ինքը պայման դրեց անմիջապես դադարեցնել ռազմական գործողությունները, առաջին հերթին՝ մեր դեմ ուղղված՝ Կիլիկիայում և ամենուր, իսկ հետո ամբողջությամբ վերցրած՝ Դաշնակիցների դեմ» (Documents diplomatiques 1999, 172):

Դեֆրանսը զգուշացնում էր, որ հակառակ դեպքում՝ 1) պայմանագիրը չի ստորագրվի ամբողջ երկրի անունից, և այն պետք է ուժով թելադրվի քեմալականներին, 2) ֆրանսիական բանակի և նավատորմի մի շարք հրամանատարներ գերադասում են համաձայնության հասնել Անգորայի և ոչ թե Բ. Դան հետ, բայց չեն կարող անտեսել պաշտոնական կառավարությանն ու սուլթանին: Ուրեմն, ավելի լավ է սկզբից համերաշխել ազգայնականների հետ, հետո գնալ օսմանների մոտ: 3) Եթե պայմանագիրը չեն փոխի ու դրա պատճառով չեն ստորագրի, Թուրքիայի դեմ առաջ կգա նոր պատերազմ: 4) «Գուցե մեզ հաջողվի Կիլիկիայում կանգնեցնել ազգայնականների հարձակումները, թեկուզ մինչ այն օրը, երբ պարզ կդառնա՝ մեզ խաղաղություն է սպասում, թե՛ պատերազմ:

«Թեև ավարտելով պետք է նկատեմ, – նշում է հեղինակը, – որ զինադադարը կատարելիս ու հրամանատար Լաբոնին ընդունելու ժամանակ Մուստաֆա Քեմալի դրսևորված անհաշտությունը, անբարեխղճությունն ու գոռոզությունը ...որոշակի կասկածներ են հարուցում Ռեշիդ բեյի փորձերի հաջողության նկատմամբ» (Documents diplomatiques 1999, 172): 1920 թ. հունիսի 15-ին Դեֆրանսն արդեն բողոքում էր գեներալ Գուրոյի՝ քեմալականների բանակցություններում ստեղծված ծանր իրավիճակի առթիվ ու պնդում, որ պետք է Սկրի պայմանագիրը վերանայել: Այդ վերանայումը Քեմալի գլխավոր պահանջներից էր Գուրոյի պատասխանատվության գոտում՝ Կիլիկիայում և Սիրիայում հաստատվելիք խաղաղության և Թուրքիայով մեկ տնտեսական գործունեություն ունենալու դիմաց:

Կիլիկիայի բնակչությանն ու գաղթականներին սպառնացող վտանգի գնահատականը Հայ ազգային II համագումարում ու հայկական մամուլում

Մեր թեմային առնչվող կարևոր տվյալներ են պարունակում այդ նույն փուլում Փարիզում գումարված Հայ ազգային II համագումարի արձանագրությունները: Այստեղ մայիսյան զինադադարը քննարկվեց 1920 թ. հունիսի 12-ին՝ «Լը թամ»-ում տպագրվելուց առաջ, քանի որ Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարին իրազեկ էին պահում Ֆրանսիայի Սենատի արտաքին գործոց հանձնաժողովի անդամ Վիկտոր Բերարն ու Պատգամավորների պալատի նախագահ Ռաուլ Պերեն: Մայիսի 26-ին իսկ Գ. Նորատունկյանը նշեց, որ Հաշտու-

թյունը Թուրքիային է թողել Կիլիկիայի մեծ մասը: Հունիսի 3-ին Իտալիայի ներկայացուցիչ Ն. Տեր-Ստեփանյանը կիլիկյան աղետ է անվանել ստեղծված իրավիճակը, քանի որ այդ երկրամասի ժողովուրդը «քնաջնջման սպառնալիքի մը ենթարկված է» (Վիրաբյան և այլք 2004, 580: Համագումարի մասին՝ «Հայաստան» շաբաթաթերթ, մայիսի 8, 1920, 269–270: Նրա կարծիքով, այլևս անհնար էր հույս դնել Դաշնակիցների վրա. դրա մասին հարկավոր է հաղորդել Ադանայի ազգային խորհրդի նախագահ, Հայ միացյալ պատվիրակության լիազոր Մ. Տամատյանին (նրա մասին՝ Տեփոյան 1956, 210, 219–221, 255, Hovannisian, Payaslian 2008, 483, Սարգսյան 2020, 87: Դիմումը հայ ժողովրդին «Կիլիկիայի՝ թուրքական պետությունից անկախանալու և Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո ինքնավարություն շնորհելու մասին» ամբողջությամբ հմմտ. Pattie 2018, 226–227): Գուցե նրա համար հնարավոր կլինեին թուրքերի հետ որոշ համաձայնության գալ:

Հունիսի 8-ին պատգամավորներ Ա. Չոպանյանն ու պրոֆ. Կ. Թումայանը հիշեցրին 1919 թ. ապրիլ-մայիսյան զարգացումների մասին, երբ Կլեմանսոն առաջին անգամ Կիլիկիան զիջեց ԱՄՆ-ին՝ այդ երկրի հայկական մանդատը ստանձնելու դիմաց: Չոպանյանը ճշտեց, որ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին 1919 թ. ապրիլի 11-ին ուղղված հուշագրում Ազգային պատվիրակությունը պահանջեց Կիլիկիայի հայությանը ազատել «թուրք տիրապետութենէն և Ազգերու Ընկերակցության անունով դնել պետության մը մանդատի տակ, ինքնավար ռեժիմով մը» (Վիրաբյան և այլք 2004, 612, Maxmyryan 2012, 80, 119, նաև Zeidner 1991, 254, 279): Այսպես, Դաշնակիցների 1919 թ. մարտի 20-ին հայտարարած Կիլիկիայի անկախությունից (ու հատկապես 1919 թ. մայիսի 21-ից) անցան ինքնավարության՝ Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի կամ Անգլիայի ղեկավարությամբ: Իսկ 1920 թ. մայիսի 11-ից սկսած, ապա հունիսին, խոսքը արդեն օսմանյան գերիշխանության մասին էր: Չոպանյանը հիշեցրեց, որ 1920 թ. փետրվարի 10-ի Մարաշի կոտորածից հետո Անտանտի գերագույն խորհուրդը երկու նիստ անցկացրեց Կիլիկիայի հարցով ու որոշեց թուրքերին պատժել՝ գրավելով բոլորովին այլ ծայրում գտնվող Կ. Պոլիսը: Թեև Ազգային պատվիրակությունը երբևիցե չէր առաջարկել ռազմագրավել Նեղուցներն ու «պահանջած էր պարզապես խիստ միջոցներ ձեռք առնել՝ Կիլիկիո մեջ հայոց կյանքը ապահովելու համար» (Վիրաբյան և այլք 2004, 613):

Հունիսի 11-ին Եգիպտոսի պատգամավոր Վ. Թեքեյանը կրկնեց այդ թեզը՝ մտավախություն հայտնելով, թե Կիլիկիան ավելի խիստ հաշտության պայմանագրի առիթ կտա, սակայն դրա բոլոր պատիժներն սպասարկելու են միայն մեծ տերությունների շահերը, իսկ հայերի վիճակը չի թեթևանա: Ու թեև այդ երկիրը Միջերկրականի ծովին է գտնվում, սակայն անգլիական, ֆրանսիական կամ ամերիկյան նավերը չեն եկել այն պաշտպանելու, այլ գնացել են գրավելու Բոսֆորը: Հունիսի 11-ին պատգամավորները մոայլ էին, որովհետև փարիզյան թերթերը տպել էին Միլլերանի հայտարարությունը, թե Ֆրանսիայի բանակը դատարկելու է Կիլիկիան, մինչև Սևրի պայմանագրի կնքումը և անգամ կատարումը զորքը պահպանելու մասին նրա բոլոր խոստումներին հակառակ: Վարչապետը կարող էր դժգոհել Մեծ Բրիտանիայից, չէ՞ որ Սևրը չէր նախատեսում Ֆրան-

սիայի մանդատային որևէ արտոնություն Կիլիկիայում: Բացի դրանից, Ֆրանսիայի ղեկավարությունը սկսեց իրականացնել հաշտության դրույթները տակավին դրա կնքումից առաջ, ինչը հայերին զրկեց գործելու համար անհրաժեշտ ժամանակից: Վաղաժամ կատարումը միակ գործոնն էր, որ նա առաջարկեց քեմալականներին՝ զինադադարի դիմաց: Հետո զինադադարն ինքը խթան դարձավ անջատ, երկկողմ պայմանագրի՝ մեղմացրած Սևրի դիմաց: Անգլիայից ընտրված Գ. Ֆնտբլյանը, Ա. Չոպանյանն ու Վ. Թեքեյանը միաբան էին իրենց ընկալումներով, թե «ֆրանսիական կառավարության այս որոշումը կը ստեղծէ նոր կացություն մը, չափազանց վրդովիչ ու վտանգավոր» (Վիրաբյան և այլք 2004, 618: 10. և 16.06 1920-ին՝ Պատգամավորների պալատի արտաքին գործերի և ռազմական գործերի հանձնաժողովներում, պետական գործիչներ Ա. Տարդիեն, Ա. Բրիանը, ռազմական նախարար Ա. Լեֆկը և Ա. Միլերանը դժգոհում էին քաղաքական այդ իրավիճակից, որի մեղքը Միլերանն ու Լեֆկը ձգտում էին բարդել նախկին վարչապետ Ժ. Կլեմանսոյի վրա: Հմմտ. Ֆրանսայի քաղաքականութիւնը Արեւելքի մէջ, «Արմէնիա», հունիսի 16, 1920, 2-3, հունիսի 30, 1920, 3):

Այժմ, – ասում էր Թեքեյանը, – հարկ կլինի սոսկ մեր ուժերի վրա հիմնվենք, իսկ Կիլիկիայում ուժեր կան: Պետք է միայն հայթայթել զենքը, ռազմամթերքն ու դրամը՝ դրանք գնելու համար: Երբ Կիլիկիայի պատգամավոր, Ադանայում հայտնի փաստաբան Զ. Պզտիկյանը հարց տվեց տեղական ինքնավարության հնարավորության մասին, Չոպանյանը կրկնեց, որ զորքերի արագ ու վաղաժամ քաշվելը ստեղծում էր «կացություն մը, որ կրնա աղետաբեր դառնա»: Այդ գնահատականներին գումարվեց Անգլիայի պատգամավոր Տիրան Տեովելթյանի առաջարկը՝ հայտնել ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին, «թե *Ֆրանսիան գաղտնի դաշնագրություն կը կնքէ թուրքերու հետ*»: Ն. Տեր-Ստեփանյանը ավարտեց այդ միտքը՝ պահանջելով «ֆրանսիայի ղեկավար շրջանակներում մեջ տիրող ուղղությունը բուն իսկ աղբյուրներից իմանալ» (երեք մեջբերումները՝ Վիրաբյան և այլք 2004, 620): Չոպանյանը արձագանքեց, թե Պողոս Նուբարը խնդրեց Ռ. Պերեին այցելել Միլերանին ու անմիջաբար պարզել դրությունը: Այնուհետև Պողոս Նուբարն ընթերցեց Զ. Եսայանի (4.03. – 10.06.1920 թ. Կիլիկիայում Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչն էր, Հայկական լեզոնի երեսնապետ (սերժանտ) Ռուբեն Հերյանը նրա տեղակալն էր, Զատիկ Խանզատյանը՝ Ազգային պատվիրակության տեխնիկական խորհրդական: Պողոս Նուբարին հղած զեկուցագրում Եսայանը հիշատակեց զինադադարի ու հայերի՝ դրանից ստացած ծանր տպավորության մասին: Ավելացնենք, որ մինչև 1920 թ. դեկտեմբերը Հերյանը հավաքում ու Եգիպտոս էր փոխադրում որբերին, այնուհետև ինքը մեկնեց Մարսել – Փարիզ – ԱՄՆ: Հմմտ. Զապել Եսայան 1985, 231, «Արմէնիա», հունիսի 30, 1920, 3, դեկտեմբերի 8, 1920, 3) հեռագիրը՝ հունիսի 10-ին հեղինակի, Ռ. Հերյանի և Զ. Խանզատյանի՝ Կիլիկիայից Կ. Պոլիս մեկնելու մասին: Եռանդամ մասնավոր պատվիրակությունն ուզում էր քննարկել այնտեղ երկրամասի հարցը: Դոկտ. Ա. Բարսեղյանը ճշգրտել էր, որ առկա «Քոմիսերներեն կարելի չէ բան մը հուսալ, ...[իսկ] Պոլսո այժմու թուրք կառավարությունը որևէ ազդեցություն չունի Կիլիկիո վրա» (Վիրաբյան և այլք 2004, 621): Այստեղ ամեն

բան քեմալականներն են որոշում: Պողոս Նուբարը ամփոփելով նկատեց. «Կիլիկիո կացութիւնը հուսահատական է: Ո՛չ մէկ լուր կա Հաճընէն» (Վիրաբյան և այլք 2004, 622), թուրքերը Այնթապի մեջ կացության տերն են, ֆրանսիացիք «պարպում են»: Ազգային պատվիրակության ղեկավարը հույս չեր կապում անգլիացիների հետ, իսկ «Փրանսա ու Իտալիա թուրքերուն կողմ են, կը բանակցին քեմալիստներու հետ» (Վիրաբյան և այլք 2004, 623):

Համագումարը շարունակեց քննարկումը՝ ելնելով ֆրանսիայի Պատգամավորների պալատի Արտաքին գործոց հանձնաժողովի մտադրություններին վերաբերող նոր տվյալներից: Հունիսի 12-ի նիստում Գ. Նորատունկյանը հաղորդեց. «Իմացվեցավ, որ 20 օրվան զինադադար մը կնքվեր է թուրքերուն հետ, իբր հետևանք այն բանակցությանց, զորս ֆրանսիացիք կատարած էին Մուստաֆա Քեմալ փաշայի հետ: Այս և նմանօրինակ լուրերը անշուշտ տարածված են նաև Կիլիկիա, և մեծ վրդովման մատնած են տեղվույն թե՛ հայ և թե՛ առհասարակ բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները»: Այնուհետև ընթերցվեց Ադանայից առաքված հեռագիրը՝ քրիստոնյա բոլոր համայնքների՝ 1920 թ. մայիսի 15-ին ընդունած որոշումով հանդերձ: Բոլոր համայնքների համալիր ժողովը հիշեցնում էր Դաշնակիցներին, թե մարտի 31-ին նրանք արտահայտվել են Կիլիկիայում թուրքական գերիշխանությունը պահպանելու օգտին: Նշելով 1895, 1909 թթ. ջարդերը, տեղահանությունները և անլուր վայրագությունները, որոնք իրագործվեցին աշխարհամարտի ընթացքում, և «մասնավորաբար արդի դժվարին կացությունը, որուն մեջ քեմալիստ ավագանները տեղական և կեդրոնական թուրք իշխանությանց բացահայտ մեղսակցությամբ... 20 հազ. քրիստոնյաներին ջարդեցին Մարաշի և շրջականերուն մեջ, և կշարունակեն հուրի և սուրի մատնել ամբողջ երկիրը» (1920 թ. մայիսի 15-ի հուշագիրը հմմտ. Վիրաբյան և այլք 2004, 628–689, երկու մեջբերումները՝ էջ 628: Հմմտ. նաև Pattie 2018, 162–164, 169–180, 230: Հուշագրի մասին՝ «Հայրենիք» օրաթերթ, մայիսի 22, 1920, 2), համաքրիստոնեական ժողովը գրեց, որ թուրք իշխանության աղետալի պահպանումը կոտորած կբերի երկրամասի 275 հազ. քրիստոնյաներին:

Ուստի Ադանայի ժողովը բողոքում էր Դաշնակից ու միացյալ տերություններին և Հռոմի պապին, ողջ աշխարհի քաղաքակիրթ հանրությանը՝ պահանջելով ռազմական միջամտություն՝ թուրքերի բարբարոսությունը, քաղաքների պաշարումը վերացնելու և քրիստոնյա արյան հեղումը դադարեցնելու համար: Ժողովը պահանջում էր նաև «ջնջել թուրքական վարչության և գերիշխանության ամեն հետք Կիլիկիո մեջ և քրիստոնյա վարչություն հաստատել ...մեծ պետության մը հոգատարության տակ»: Առավել ցանկալի էր Ֆրանսիայի մանդատը, նրա՝ քրիստոնյաների պաշտպանությունը ապահովելու ամուր երաշխիքով: Այլապես տեղի բնակչությունը կնախընտրի խմբովին հեռանալ Կիլիկիայից, «քան ենթարկվել ռեժիմի մը, որուն տակ մեր կյանքը, ինչքը և պատիվը մշտապես ենթակա պիտի մնան թուրքերու քմահաճույքին, ինչ որ ըլլան հաստատված քոնթրոլը ու թուղթի վրա դրված ապահովությունները» (երկու մեջբերումները՝ Վիրաբյան և այլք 2004, 629): Պաշտպանության բացակայության դեպքում ժողովը խնդրեց անվտանգ վայր տեղափոխել 275-հազարանոց բնակչությանը: Հե-

ռազիրը ստորագրեցին Ադանայի հայոց առաջնորդ Գևորգ վարդապետ Ասլանյանը, Ամբողջ Հայաստանի պատվիրակության ներկայացուցիչ Մ. Տամատյանը, բոլոր հոգևոր համայնքների ղեկավարները, դրա հավաստիությունը հաստատեցին Մերձավոր Արևելքում Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) հիմնադրամի վարիչ Վիլյամ Ա. Քենեդին (համագումարի արձանագրություններում, Armenian Girls Tell of Massacres, "New York Times", New York, հունիսի 1, 1919 նոթերում և Jinks 2018, 99 հոդվածում հիշատակվում է բրիտանացի բժիշկ ու քարոզիչ Վիլյամ Ա. Քենեդին: Նա Ադանա էր ժամանել 1920 թ. փետրվարին և ծառայում էր Լորդ քաղաքագլխի հիմնադրամում: Մի շարք հեղինակներ սխալմամբ նրան անվանում են Էդվարդ Քենեդի՝ Gatrell, Laycock 2004, 188, White 2017, 85: Հիմնադրամի մասին՝ Ադամյան 2018, 315–324) և նրա օգնական, Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան նպաստամատույցի Ադանայի մասնաճյուղի տնօրեն Վիլյամ Ս. Դոդլը (9.04.1920-ին Վ. Դոդլը հեռագրեց Կ. Պոլիս՝ ԱՄՆ-ի գերագույն հանձնակատար, փոխծովակալ Մ.Լ. Բրիստոլին. «Հայ պատմության այն գլուխը, որ այժմ իրագործվում է Կիլիկիայում, մեծ տեղահանության չափ ողբերգական է ու թշվառ: ...Նրանք հայտնաբերեցին, որ իրենց դաշնակիցները իրենց դավաճանեցին, իրենց զավթիչներ-թշնամիները իրենց կոտորում են ու մինչև վերջին ծեղն են թալանել՝ 1915 թվականից ավելի վատ: Թուրքերը պատերազմ են մղում ֆրանսիացիների դեմ և այն օգտագործում որպես հայերի ոչնչացման արդարացում: Ֆրանսիացիք առևտուր են անում թուրքերի հետ... և զոհաբերում հայերին»: Հմտ. Morris, Ze'evi 2019, 316):

Անդրադառնալով այդ գրությանը՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Բ-ն հայտնեց, թե ինքը ֆրանսիական կառավարությանը խոստացավ հավաքագրել կոմիտու պատրաստ 8–10 հազ. հայ կամավորների: Ուստի Փարիզին չգրգռելու համար նա այլևս չէր դիմում անգլիացիներին: Այդ միջոցին Գ. Նորատունկյանը մտահոգ էր, որ հայերին հայտնի էր ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը կնքելու փաստը միայն, բայց նրանք բոլորովին անտեղյակ էին դրա բովանդակությանը: Չոպանյանն արձագանքեց, թե նոր է խոսել Ֆրանսիայի ԱԳՆ-ի Ասիական վարչության բաժնի տեղակալ Պոլ Բերթետոնի հետ: Վերջինս ամեն կերպ ժխտում էր բանակի տարատեղումը և անցքը որակում որպես սահմանափակ, զուտ ռազմական զինադադար: Այնուամենայնիվ, օսմանյան նախկին նախարարը վարանում էր: Քանի որ Միլլերանը «Ռոբեր դը Կեի միջոցով Մուսթաֆա Քեմալի հետ համաձայնություն կը կնքէ» (Վիրաբյան և այլք 2004, 632), գուցե հայերն էլ շփման եզրեր գտնեն ազգայնականների հետ: Հակառակ դեպքում, եթե ֆրանսիացիները փախչեն, հայերի արագ ու զանգվածային տեղափոխումը մեծ կորուստներ կբերի:

1920 թ. մայիսի 11-ից հետո, լրացրեց Չոպանյանը, երբ խորհուրդ տվեցին անմիջապես Ֆրանսիայի հետ լեզու գտնել, Դաշնակիցներից ինքնավար Կիլիկիա պահանջեցինք՝ ֆրանսիական բանակի պաշտպանության ներքո և թուրք տիրապետությունից ազատ: Նաև իմաց ենք տվել Ադանային. «Շատ հզոր պատճառներ կան, որ մեզի վախենալ կուտան, թե թուրք վեհապետությունը և նույնիսկ թուրք վարչությունը պիտի պահպանվեն Կիլիկիո» վրա (Վիրաբյան և այլք

2004, 633–634): Ֆրանսիական խորհրդարանում ոմանք առաջարկում են հրաժարվել մեր երկրից ու Սիրիայից՝ հատուցում պահանջելով նրանց դիմաց: Ուստի խորհրդարանում լուրն են հայկական ինքնավարության մասին, իսկ ԱԳՆ-ում խոսվում է միայն բոլոր ազգերի իրավահավասարության մասին: Նշանակում է՝ պետք է մինչև վերջ պահանջենք ազատություն թուրքերից ու թեկուզ Ազգերի լիգայի հոգատարությունը: Ամփոփելով, համագումարը որոշեց շարունակ դիմել հաղթած տերություններին և անպաշտոն շփումներ հաստատել քեմալականների հետ:

Ընդ որում, հունիսի 11–12-ից հետո էլ պատգամավորները չեն արել երկու կարևոր եզրահանգումներ՝ Սևրի միջոցով Անգլիան դուրս է մղել և իրավագրկել Ֆրանսիային Կիլիկիայում: Ավելին, Բրիտանիան ամեն կերպ կրճատում էր սիրիական մանդատի ժամկետը՝ արագացնելով Ֆրանսիական բանակի դուրսբերումը այնտեղից: Ազգային II համագումարն ընկալում էր, որ Կիլիկիայի կորուստը փակում էր եվրոպամետ Արևմտյան Հայաստանի ծրագիրը, քանի որ նրա երեք նահանգները միացնում էին Հայաստանի Հանրապետությանը: Սա նշանակում էր, որ Արևմուտքը լքել է Հայկական հարցը՝ հայերին թողնելով Թուրքիայի ու Ռուսաստանի ազդեցության ներքո: Իսկ համագումարը չկարողացավ մշակել իրադրությանը հակազդող ու գործնական պատասխան: Նա չորոշեց՝ արդյոք հարկավո՞ր էր կիլիկիահայությանը տեղափոխել հյուսիս կամ հարավ, թեև գիտակցում էր, որ քեմալականները ձգտելու են նրան տարանջատել աշխարհագրորեն իրարից հեռու փոքրաթիվ զանգվածների և ինչպիսի բռնությամբ են իրագործելու այդ (հմմտ. բժիշկ Ա. Բարսեղյանի ելույթը 12.06.1920-ին՝ Վիրաբյան և այլք 2004, 637–638): Համագումարը այդպես էլ չճշտեց՝ արդյոք Ազգային պատվիրակության՝ Սևրի դաշնագիրը ստորագրելու փաստը չի՞ վկայի Միջերկրականից, Արևմուտքի հետ համագործակցելուց և Արևմտահայ հարցից՝ որպես դիվանագիտության ուրույն խնդրից նրա հրաժարվելու մասին: Համագումարի անդամները շարունակեցին իրենց նախկին պահվածքը, թեև քաջ գիտակցում էին, որ այն հեռանկար չուներ:

Ավելացնենք, որ տեղական մամուլը՝ ի դեմս «Արմենիա» շաբաթաթերթի, իրավիճակը մեղմացնելով հանդերձ, խոստովանեց՝ Ֆրանսիական զորքերը Ադանայի տաճկական թաղերից տեղափոխվել էին «հայ գաղթականներու քեմբերուն (ճամբարների) մէջ որոնք քաղաքին եզերք են: Կըսուի թե տաճկական թաղերը ոմբակոծելու և կրակի տալու պատրաստութիւններ են ատոնք եթէ Տաճիկներու կողմէն շարժումներ պատահին:

Հաճընէն լուր չկայ: Սիսէն լուր չկայ: Պոզանթիէն լուր չկայ: Նոյնպէս Մարաշէն և Այնթապէն: Սակայն գիտենք որ Հաճըն, Սիս, Պոզանթի, Այնթապ կը դիմադրեն:

Ուրֆաի ֆրանսական զօրքը, առանց ուտելիքի մնացած լինելով, համաձայնած էր Թիւրքերուն հետ որ ազատ կերպով քաղաքէն ելնէ: Քաղաքէն 4.5 հազարամէդր հեռուն, դաւադրաբար կը շրջապատուի խաբէբայ թիւրքերէն և մէկ մասը կը ջարդուի, մէկ մասն ալ իբրև գերի կը տարուի քաղաք ուր ֆրանսացի 9 սպայ ԿԸ ԿԱԽԵՆ» («Արմենիա», հունիսի 9, 1920, 2): Հունիսի 23-ին էլ «Արմէ-

նիան» հրատարակեց ամսի 1-ին Ադանայից ստացած նամակը. – «Ներկայ տագնապալի կացութիւնը որբերուն Կիլիկիա մնալու կամ ապահով տեղ մը փոխադրուելու հարցը դրած է: Արդէն Հաճըն գտնուող 600 որբերը հոն մնացած են պաշարուած քաղաքին մէջ որմէ լուր չկայ երկու ամիսէ ի վեր: Հարունիէի նախկին գերմանական որբանոցը որ Ամերիկեան Մերձատոր Արևելքի Գոմիթէի հոգաճութեան յանձնուած էր, ասկէ մէկ ամիս առաջ պարպուեցաւ կոիւի միջոցին իսկ և որբերը բերուեցան Ատանա ուր են այժմ: Ատանայի որբանոցի 1000 որբերէն 750ը փոխադրուեցան Մէրսին որպէս զի հարկ եղած պարագային դիւրութեամբ նաւ դուրսին:

Տիկին Զապէլ Եսայեան Պէյրութէն վերադարձաւ ուր գացած էր որբերու ապահով փոխադրութեան միջոցները գործնականապէս պատրաստել: Լօրտ Մայոր'ս ֆօնտի ներկայացուցիչ Տօք. Քէննէտի որբերը Կիպրոս փոխադրելու առաջարկ ըրած է, բայց այդ մասին ֆրանսական և անգլիական կառավարութիւններու միջև համաձայնութիւն մը կայացած չերևար: Առ աժմ, եթէ անմիջական կերպով հարկ ըլլայ, որբերը պիտի փոխադրուին Սիրիա: Կը յուսացուի սակայն որ ոչ այստեղ, ոչ այնտեղ փոխադրելու պէտք պիտի ըլլայ, այլ կարելի պիտի ըլլայ զանոնք պահել Կիլիկիայի մէջ» («Արմէնիա», հունիսի 23, 1920, 1: Հմմտ. «Հայաստան», մայիսի 8, 1920, 275):

Ֆրանսիական քաղաքականությունը Սևրի պայմանագրի առնչությամբ

Դը Մարտելից ու Միլլերանից սկսած՝ Ֆրանսիայում պարզ հասկանում էին, որ Սևրը հղի էր պատերազմով: Ուստի, ի դեմս ԱԳՆ-ի և Դեֆրանսի, նրանք սկսեցին բանակցել այն մեղմացնելու համար՝ նախօրոք հանձնելով տարածաշրջանը քեմալականներին: Միաժամանակ, վարչապետն աշխատում էր գնահատել նրանց հարձակման առավել հավանական ուղղությունը, հարձակման, որ պետք է նախաձեռնեին շփման ամենից թույլ վայրում: Հետևաբար, նա կարգադրեց գործակալներ ուղարկել ՀՀ-ին միացվող նահանգներ և զեկուցել Երևանի մարտունակության մասին: 1920 թ. ապրիլից ի վեր Կովկասում նրա գերագույն հանձնակատար դը Մարտելը շտապ խնդրում էր ուղարկել ֆրանսիական զենք ու հրահանգիչ սպաներ Հայաստանի Հանրապետության համար, այնտեղ «թուրքերին դիմակայելու ունակ ռազմական ստորաբաժանումներ կազմակերպելու, եթե նրանք աշխատեն խույս տալ թուրքական Հայաստանի տարածքին վերաբերող պայմանագրի կատարումից» (Documents diplomatiques 1997, 514. Ռազմական փորձագետը նշեց, որ արկղեր կարելի էր հանձնել անհատույց, իսկ զենքն ու հանդերձանքը հարկավոր էր ապահովել ապրանքափոխանակությամբ): Մայիսի 11-ին Միլլերանը հայտնեց իր կառավարության համաձայնությունը՝ «օգնել [Երևանին ու Վրաստանին] պաշտպանվելու թուրքերի և բուլղարների հարձակումից» (Documents diplomatiques 1997, 626):

1920 թ. հուլիսի 2-ին ԱԳՆ-ն տեղյակ պահեց դը Մարտելին, որ Ֆրանսիան Հայաստանին զենք կտա՝ նրան հետաքրքրող ապրանքափոխանակությամբ և դրա արժեքը անմիջապես վճարելու դեպքում: Ուստի Կորբեյին ուղարկեցին տեղում աշխատող ֆրանսիական ձեռնարկությունների ներկայացուցիչների մի

ամբողջ ցուցակ (Documents diplomatiques 1999, 217–218): Միլլերանն էլ ռազմա-ծովային նախարար Ա. Լանդրիին հրահանգեց կասեցնել անգլիացիների արատավոր վարմունքն ու հրաման արձակել Միջերկրականում ֆրանսիական նավատորմի ղեկավար, փոխծովակալ Ֆ. դը Բոնին, որպեսզի նա իսկույն ևեթ ընդհատի Սև ծովի վրայով իրականացվող քեմալա-բուլշևիկյան առևտուրը (Documents diplomatiques 1999, 219. Արդեն 1920 թ. մարտի վերջից դը Մարտելը ահազանգում էր քեմալականների տագնապալի քաղաքական խարդավանքների մասին Կովկասում, Documents diplomatiques 1997, 435):

Եզրակացություններ

1919 թ. դեկտեմբերից, երբ հայտարարվեց Ֆրանսիային Կիլիկիայի մանդատից զրկվելու մասին, վարչապետներ Ժ. Կլեմանսոն ու Ա. Միլլերանը արմատապես փոխեցին իրենց հարաբերությունները Անգորայի իշխանության հետ: Լոնդոնի՝ դեկտեմբերի 22–23-ին ու 1920 թ. փետրվարի 12-ից ապրիլի 10-ը գումարված կոնֆերանսներում ու Սան Ռեմոյի բանակցություններում պաշտոնական Փարիզը նվազեցնում էր միացյալ Հայաստանի տարածքը՝ Սևրի պայմանագիրը Թուրքիայի համար ընդունելի դարձնելու և քեմալականների կողմից այն կատարելու նպատակով: Հետևելով վարչապետների վարքագծին՝ մարշալ Ֆ. Ֆոշը, ԱԳՆ-ի աշխատակիցներ Ֆ. Բերթելոն ու Ա. Կամմերերը ձգտում էին Օսմանյան կայսրության լիիրավ ինքնիշխանությանը հանձնել Երզնկան, Սեբաստիան, Էրզրում քաղաքը, սևծովյան բոլոր նավահանգիստները՝ Տրապիզոնով հանդերձ, թույլ չտալ Հայաստանը կապել Բաթումի հետ՝ ՀՀ-ին պատկանող երկաթուղով:

Կատարելով Փարիզի կարգադրությունը՝ Սիրիայում և Կիլիկիայում հաստատված Ֆրանսիայի բարձրագույն հանձնակատարի գլխավոր քարտուղար Ռ. դը Կեն 1920 թ. մայիսի 22–23-ին Անգորայում բանակցություններ վարեց Ազգային ժողովի նախագահ Մ. Քեմալի հետ: Դրանց արդյունքում ամսի 23-ին ստորագրվեց 20-օրյա զինադադար, որն ուժի մեջ մտավ մայիսի 30-ի լույս գիշերը: Այն կնքվեց ֆրանսիական նախաձեռնությամբ՝ որպես առաջին անջատ գործարք, որը Ֆրանսիային առանձնացրեց այլ հաղթող տերություններից: Ավելին, զինադադարը կնքվեց ոչ թե Կ. Պոլսում առկա պաշտոնական կառավարության, այլ ազգայնականների հետ: Այդ փաստաթուղթը կոպտորեն խախտեց քաղաքական աշխատակարգը, քանի որ 35-հազարանոց ֆրանսիական բանակը հետ էր քաշվում Կիլիկիայից միջազգային հաշտության պայմանագիր ստորագրելուց առաջ: Զինադադար, որ արդեն մայիսի 22-ից լուսաբանվեց սփյուռքի մամուլում, 1920 թ. հունիսի 11–12-ին քննարկվեց Փարիզում գումարված Հայ ազգային II համագումարում և ամսի 24-ին ամբողջությամբ հրատարակվեց փարիզյան «Լը թամ» թերթում, ճանապարհի հարթեց քեմալականների առաջարկին՝ կայացնելու երկկողմ և անջատ գործարքն ու կազմել ֆրանս-թուրքական դաշինքը՝ Սևրի միջազգային պայմանագիրը մեղմացնելու գնով:

Քանի որ Սևրի հիմնական հեղինակ անգլիացիները Կիլիկիայի մեծ մասը հանձնեցին Թուրքիային՝ առանց նշելու որևէ իրավունք, մանդատ կամ հայկական ինքնավարություն ֆրանսիական հսկողության ներքո, քանի որ Մեծ Բրի-

տանիան ամեն կերպ խրախուսում էր Սիրիայի անկախությունը՝ ֆրանսիական զինվորների լիակատար հեռացումը արագացնելու միտումով, ակնհայտ էր, որ Լոնդոնը գերազանցեց Փարիզին Մերձավոր Արևելքում: Այդ պատճառով Ֆրանսիան սկսեց բանակցել Քեմալի հետ՝ առանց հոգալու կիլիկիահայերի անվտանգության կամ մարտունակության մասին: Կիլիկիայի համար Սևրը նշանակում էր Արևմտահայ հարցի և մեր ազգի Արևմտյան քաղաքական կողմնորոշման ոչնչացում: Դաշնագիրը նշանակում էր, որ եվրոպական տերությունները և ԱՄՆ-ն թողնում են հայ ժողովրդին Թուրքիային և Ռուսաստանին՝ հաշվի առնելով, որ արևմտահայ երեք նահանգների տարածքները միացվում էին Հայաստանի Հանրապետությանը: Նշանակում է՝ նրանք այլևս պետք է ընդունեին քաղաքական ու հասարակական-տնտեսական հյուսիսային կողմնորոշում:

1920 թ. ապրիլից ու հատկապես հունիսի 5-ից Ֆրանսիայի քաղաքական այրերը գիտակցում էին, որ Սևրը հանգեցնելու է քեմալականների հարձակողական պատերազմին, ուստի հուլիսի 2-ին վարչապետ Ա. Միլլերանը հրամայեց զենք տրամադրել Հայաստանի Հանրապետությանը և ընդհատել Սև ծովում ընթացող քեմալա-բոլշևիկյան բեռնահոսքերը: Սևրի պայմանագրի և ֆրանսիական անձնատրության հետևանքով ողբերգականորեն վերջ տրվեց հայկական Կիլիկիային, որը վերապրեց 1909 թ. կոտորածը Ադանայում, 1915–1918 թթ. Մեծ եղեռնը, 1920–1921 թթ. նրա Մարաշ, Ուրֆա, Սիս, Ջեյթուն, Ադանա, Հաճըն, Այնթապ քաղաքների երկարատև պաշարումն ու կործանումը, ինչպես նաև 275 հազար գաղթականների զանգվածային վտարումն իրենց բազմադարյան Հայրենիքից:

Ֆրանսիայի քաղաքականությունը աստիճանաբար ձևափոխվեց Կիլիկիայի անկախությունը հետապնդելուց (1919 թ. մարտի 20) դեպի ինքնավարություն՝ արտաքին մանդատով (1919 թ. մայիսի 19), դրան հետևեցին քեմալականների հետ սկզբունքային մերձեցումը (1919 թ. դեկտեմբերի 5–7) (Ֆրանսիայի լիազոր դեսպանորդ, Սիրիայում և Հայաստանում նախկին գերագույն հանձնակատար Ֆ. Ժորժ-Պիկոն 1919 թ. դեկտեմբերի 5–7-ին Սեբաստիայում գաղտնի բանակցություններ ունեցավ Մ. Քեմալի հետ՝ Zeidner 1991, 284, Moumdjian 1998, 128), թուրքական գերիշխանության վերականգնումը (1920 թ. ապրիլի 18–26 և մայիսի 11–23) ու ռազմաքաղաքական լիակատար արձակումը, երբ Կիլիկիայի վաղաժամ լքումը փոխարինվեց Թուրքիայում տնտեսական արտոնությունների և Սիրիայում անվտանգ կառավարման հետ (1920 թ. հունիսի 23-ից մինչև Անկարայի պայմանագրի կնքումը 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին):

Շնորհակալական

Այս հոդվածը գրելիս շնորհակալությամբ եմ հիշատակում 1919–1921 թթ. ֆրանս-հայկական քաղաքական հարաբերությունների և այդ համատեքստում Կիլիկիայի դերակատարության առաջին հետազոտող Ռ.Գ. Սահակյանին: Իվ Տեռնոնը մեծապես օգնեց ինձ՝ 2018 թ. միջազգային գիտաժողովին իր մատուցած զեկուցումով, ներկայացված զարգացումների ընդհանուր պատկերն ըմբռնելու և ամբողջական հայեցակարգը ձևավորելու գործում: ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ա. Մելքոնյանի խորհուրդները, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Խառատյանի

դիտողություններն ու պ.գ.թ. Լ. Հովհաննիսյանի առաջարկներն էապես հստակեցրել ու խորություն են հաղորդել տվյալ ուսումնասիրությանը: Հոդվածը պատրաստվել է պետական բյուջեից ֆինանսավորվող պլանային թեմայիս կատարման շրջանակում:

Գրականություն/References/Литература

1. Ադամյան Ն. 2018, ԿՀԲԸ-ի և Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund-ի համագործակցության պատմությունից (1915–1916 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, 315–324:
Adamyan N. 2018, From the History of Cooperation of the Benevolent Society of the Caucasus Armenians with the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund (in 1915–1916), Herald of Social Sciences, N 1, 315–324 (in Armenian).
2. Մախմուրյան Գ.Գ. 2009, Ավետիս Ահարոնյանի 1920 թ. մարտի 19-ի և 23-ի նամակները Լոնդոնից, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 2, 109–122:
Makhmourian G.G. 2009, The Letters by Avetis Aharonian of 19 and 23 March 1920, from London, Bulletin of Armenian Archives, N 2, 109–122 (in Armenian).
3. «Արմենիա» շաբաթաթերթ 1920, Մարսել, հունիսի 9, 16, 23, 30, դեկտեմբերի 8.
Newspaper "Armenia" 1920, Marseille, June 9, 16, 23, 30, December 8 (in Armenian).
4. Գալոյան Գ.Ա. 1999, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, «Գիտություն»:
Galoyan G.A. 1999, Armenia and the Great Powers in 1917–1923, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
5. Ավետիսյան Ա. 1985, Զապել Եսայանը Կիլիկիայի հայության դրության մասին (1920 թ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, 226–233:
Avetissian A. 1985, Zabel Yessayan on the Conditions of the Armenians in Cilicia (1920), Historical-Philological Journal, N 2, 226–233 (in Armenian).
6. Վիրաբյան Ա., Ավագյան Գ., Գրիգորյան Ռ., Կիրիմյան Ա. (խմբ. և կազմ.) 2004, Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.). Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվի հրատ.:
Virabyan A., Avagyan G., Grigoryan R., Kirimyan A. (eds. and comp.) 2004, Pan-Armenian Consultations (1912–1920), Collection of Documents and Materials, Yerevan, National Archives of Armenia Press (in Armenian).
7. «Հայաստան» շաբաթաթերթ 1920, Փարիզ, մայիսի 8.
Newspaper "Hayastan" 1920, Paris, May 8 (in Armenian).
8. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆոնդ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվանի 57, գ. 5, գ. 223; Արտաքին գործերի մինիստրության ֆոնդ 200, գ. 1, գ. 290:
National Archives of Armenia (NAA), fund The divan of the Catholicos of all Armenians 57, reg. 5, file 223; fund Ministry of Foreign Affairs 200, reg. 1, file 290 (in Armenian).
9. «Հայրենիք» օրաթերթ 1920, Բոստոն, մայիսի 22, հունիսի 4, հունիսի 6.
Newspaper "Hayrenik" 1920, Boston, May 22, June 4, June 6 (in Armenian).

10. Սահակյան Ռ. 1970, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919–1921 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Sahakyan R. 1970, Turkish-French Relations and Cilicia in 1919–1921, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
11. Սարգսյան Ս. 2020, Միհրան Տամատյանը և 1920 թ. օգոստոսի 4-ի ինքնավարության հռչակումը, Տարածաշրջան և աշխարհ, N 6, 82–88:
Sargsyan S. 2020, Mihran Tamatyan and the Proclamation of Autonomy on August 4, 1920, Region and the World, N 6, 82–88 (in Armenian).
12. Բեհբուդյան Ս. (կազմ.) 1996, Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գր. Բ, Խորեն Ա Մուրադբեկյան կաթողիկոս ամենայն հայոց (հոգևոր գործունեությունը 1901–1938 թթ.), Երևան, ՀՀ արխիվային գործի վարչության հրատ.:
Behboodyan S. (comp.) 1996, Papers on the History of the Armenian Church, Book II, Catholics of All Armenians Khoren I Muradbekian (Spiritual Activity 1901–1938), Yerevan, Department of the Archival Affairs of the RA Press (in Armenian).
13. Տեփոյան Պ. 1956, Միհրան Տամատյան (1863–1945), Գափիրե, «Արեւ»ի թերթօնը:
Tepoyan P. 1956, Mihran Tamatyan (1863–1945), Cairo, Publ. in Parts in "Arev" (in Armenian).
14. Махмуриян Г.Г. (сост.) 2012, Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., Ереван, изд. Института истории НАН РА.
Makhmourian G.G. (comp.) 2012, Armenia in Documents of the U.S. Department of State 1917–1920, Yerevan, Institute of History NAS RA Press (in Russian).
15. Ованнисян Р. 2007, Международные отношения Республики Армения 1918–1920 гг., Ереван, «Тигран Мец»
Hovannisian R. 2007, Foreign Relations of the Republic of Armenia 1918–1920, Yerevan, Tigran Metz (in Russian).
16. Туманян М. 2012, Дипломатическая история Республики Армения 1918–1920 гг., Ереван, изд. Национального архива Армении.
Tumanyan M. 2012, Diplomatic History of the Republic of Armenia 1918–1920, Yerevan, National Archives of Armenia Press (in Russian).
17. 100 ans après le front de l'Est, L'Arménie entre guerres et paix 2021, Colloque International, Lyon, Éditions Thaddée.
18. Hovannisian R.G., Payaslian S. (eds.) 2008, Armenian Cilicia, Costa Meza CA, Mazda Press.
19. Armenian Girls Tell of Massacres 1919, "New York Times", New York, June 1.
20. Bloxham D. 2005, Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians, New York, Oxford University Press.
21. Brémond E. 1929, La Cilicie en 1919–1920, Paris, Imprimerie Nationale.
22. Brémond E. 1976–1977, The Brémond Mission: Cilicia in 1919–1920, The Armenian Review, N 4, 339–372, N 1, 34–72.
23. Captain Mazen, les négociations d'Angora (21–23 mai 1920), Service historique de la défense, Ministère des Armées, Vincennes, serie H (outr-mer), carton 4 H 58, dossier 2a.
24. D'Andurain J. 2018, Un Proconsulat en Trompe-L'Oeil, Le Général Henry Gouraud en Syrie (1919–1923), Revue Historique, N 1, 99–122.

25. Documents diplomatiques français 1920–1932, 1920, t. I (10 Janvier – 18 Mai) 1997, Paris, Imprimerie Nationale.
26. Documents diplomatiques français 1920–1932, 1920, t. II (19 Mai – 23 Septembre) 1999, Paris, Imprimerie Nationale.
27. Documents on British Foreign Policy 1919–1939, vol. 7, The First Conference of London 1920, 1958, London, HMSO.
28. du Véou P. 1954, La passion de la Cilicie 1919–1922, Paris, Paul Geuthner.
29. Gatrell P., Laycock J. 2004, Armenia: The "Nationalisation", Internationalisation and Representation of the Refugee Crisis, Baron N., Gatrell P. (eds.), Homelands. War, Population and Statehood in Eastern Europe and Russia, 1918–1924, London, Anthem, 179–200.
30. Güçlü Y. 2001, Turco-French Struggle for Mastery in Cilicia and the Ankara Agreement of 1921, Belleten, N 224, 1079–1114.
31. Hovannisian R. 1996, The Republic of Armenia, vol. 3, From London to Sèvres, February–August, 1920, Berkeley & Los Angeles, University of California Press.
32. Jinks R. 2018, "Marks Hard to Erase:" the Troubled Reclamation of "Absorbed" Armenian Women, The American Historical Review, N 1, 86–123.
33. Kévonian D. 2004, Réfugiés et diplomatie humanitaire: les acteurs européens et la scène proche-orientale pendant l'entre-deux-guerres, Paris, Sorbonne.
34. Morris B., Ze'evi D. 2019, The Thirty-Year Genocide, Turkey's Destruction of its Christian Minorities, 1894–1924, Cambridge MA, Harvard University Press.
35. Moumdjian G. 2008, Cilicia under French Administration: Armenian Aspirations, Turkish Resistance, and French Stratagems, Hovannisian R.G., Payaslian S. (eds.), Armenian Cilicia, Costa Meza CA, Mazda Press.
36. Moumdjian G. 1998, Cilicia under French Mandate (1919–1921), Armenian Aspirations vs. Turkish Intrigue, Bazmavep, N 1–4, 117–169.
37. Pattie S. 2018, The Armenian Legionnaires, Sacrifice and Betrayal in the World War I, London-New York, I.B. Taurus Press.
38. Redan P. 1921, La Cilicie et le problème ottoman, Paris, Gauthier-Villars.
39. Robert de Caix (1869–1970): un émissaire français au Levant dans l'entre-deux-geurres 2015, Les cahiers de l'Orient, N 3, 68–69.
40. Sénat de la France 3.06.1920, Commission des affaires étrangères, Séance, procès-verbaux.
41. White E. 2017, Relief, Reconstruction and the Rights of the Child: the Case of Russian Displaced Children in Constantinople, 1920–1922, Dislpaced Children in Russia and Eastern Europe, 1915–1923, Leiden, Brill Press, 70–96.
42. Zeidner R. 1991, The Tricolor over the Taurus: The French in Cilicia and Vicinity, 1918–1922, Salt Lake City, University of Utah Press.